प्रा. डॉ. जमाले एच.एन.
प्लॉट नं. 89, माजी सैनिक
कॉलनी, पडेगांव , औरंगाबाद

राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान

शाहु महाराजांच्या कारकिर्दीत मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक परिवर्तन घडुन आले. महाराजांनी मागास वर्गाच्या विविध क्षेत्रातील सुधारणा घडवुन आणल्या समाजामध्ये ज्या अनिष्ठ अन्यायकारक प्रथा होत्या. त्या विरुध्द महाराजांनी आवाज उठविला. समाज परिवर्तनाच्या कार्यामध्ये , शाहु महाराजां बरोबर महात्मा ज्योतीराव व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य ही अतिशय महत्वाचे होते. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर संघर्ष केला. परंतु या तिन्हीही महापुरुषांमध्ये राजर्षी शाहु महाराजांचे समाज परिवर्तनाचे कार्य हे म. फुले व डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापेक्षाही काही प्रमाणात वेगळे आहे.

राजर्षी शाहु महाराजांनी वयाच्या अवघ्या विसाव्या वर्षी 2 एप्रिल 1894 रोजी कोल्हापुर संस्थानाची सत्तासुत्रे हाती घेतली आणि आपला स्वतंत्र राज्य कार ार सुरु केला. सर्वसामान्य जनतेची व विशेषत शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रापासुन दुरावलेल्या बहुजन, दलित, अस्पृश्य, शेतकरी टक्या जाती– जमातीचा सर्वांगिण उत्कर्ष लवकरात लवकर कसा करता येईल याचा सातत्याने प्रयत्न केला त्याबरोबरच प्रशासन, शेती उद्योगधंदे, कला क्रिडा, पशुसंवर्धन इ. क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणतानाच शिक्षण प्रसार व समाजसुधधारणेच्या कार्यावर आपले संपूर्ण लक्ष केंद्रित केले.[2]

शाहु महाराजांच्या कार्याचे वेगळेपण म्हणजे त्यांचा समाजाकडे पाहण्याचा व्यापक दृष्टिकोन होय. त्यांचे हे समाजकार्य सर्वाना सामावुन घेणारे होते. ते एखाद्या विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित नव्हते तर समाजात राहणाऱ्या विविध वर्ग, जाती , धर्म पंथ यांना एकत्वाचा संकल्पनेत बांधणारे होते. परंतु साहजिकच आई आपल्या सक्षम मुलापेक्षा दुबळ्या मुलाची जास्त काळजी घेते. मात्र दोन्ही मुलांचे कल्याण व्हावे हीच तिची आंतरिक इच्छा असते. अगदी हेच आईचे ह्दय शाहु महाराजांना ला लेले होते. व हीच आई बापाची ुमिका त्यांनी राज्यकर्ता म्हणून पार पाडली.[3]

राजर्षी शाहु महाराजांनी राज्यकार ार हाती घेताच इथल्या ब्राह्मण्यवादी , मनुवृत्तीचे जिव्हारी लागणारे चटके त्यांना बसले व या मधुन योग्य बोध घेऊ न महाराजांनी विषमतावादी व शोषक समाज व्यवस्थेविरुध्द आपला राजसत्तेच आसुड उगारला. त्यांनी समाजातील अनिष्ठ प्रथा मोडण्यासाठी विविध उपाय तर योजलेच परंतू कठोर कायदेही केले. समाज व्यवस्थेतील व प्रशासनातील इथल्या तथाकथित उच्च शोषक जाती वर्णाची जन्माधिष्ठिता मक्तेदारी मोडण्यासाठी मागास जातीसाठी 26 जुलै 1902 मध्ये प्रशासनातील नोकऱ्यात 50 टक्के आरक्षण दिले व बहुजन समाजला मुख्य विकासाच्या प्रवाहात आणले याशिवाय अतिशय अन्यायकारक असणारी वेठबिगारीची पध्दत राजर्षीनी 1994 मध्ये कायद्याने बंद केली.[4]

वेदोक्त प्रकरण – शाहु महाराजांच्या मनात सामाजिक परिवर्तनाचा विचार येण्याला हे वेदोक्त –पुरोणोक्त प्रकरण कारणी ुत होते. वेदोक्त प्रकरणात शाहु महाराज हे प्रत्यक्ष क्षत्रिय कुळातील शिवाजी महाराजांचे वंशज असूनही त्यांचे अजियत्व नाकारले होते. या काळात ब्राह्मण आणि क्षुद्र हे दोनच वर्ग अस्तित्वात होते. असा कित्येक शतके ब्राह्मन पंडीतानी घोषीत केलेल्या सिध्दांताचा दाखला त्यांना देण्यात आला आणि ते शुद्र असल्याचे त्यांना वैदीक मंत्राचा अधिकार नाकारण्यात आला हे कोणी केले तर एका सामान्य पुरोहिताने आणि त्याचे हे म्हणणे महाराष्ट्रातील अखिल ब्रम्हण दोन त्यांच्या शंकराचार्य , लो . टिळक यांच्या सारख्या नेत्यांनी उचलून धरले. [5]

सामाजिक परिवर्तन, जातीव्यवस्था मुक्तीचा विचार– समाज परिवर्तनाच्या कार्यात शाहु महाराजांनी जाती ेद मुक्तीच्या कार्याला विशेष प्राधान्य दिल. जाती ेद व अस्पृश्यांना या बाबी हिंदु समाजावरील कलंक असून सामाजिक विषमता व राष्ट्रेक्याचा अ ाव या दोषास या अनिष्ठ प्रथाच कारणी ूत आहे. असे त्यांचे मत होते.

टक्या विमुक्तांच्या उध्दारासाठी कार्य –

शाहू महाराजांनी समाजातील दलित अस्पृश्य समांजाच्या उध्दाराच्या अनेक योजना आखून त्यांना माणसात आणले परंतु या समाजापेक्षा वेगळ्या परंतु त्यापेक्षाही अधिक होन अवस्थास पोहचलेल्या व जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात उपेक्षितांचे जीवन जगणारा एक मोठा टक्या –विमुक्त जाती जमातीचा समाज शाहू महाराजांच्या नजरेतून सुटला नाही. समाजामध्ये महार, मांग, चां ार, ढोर या जातीना हिम दलित समजल्या जात असले तरी त्यांना खालचे स्थान का होईना त ेहोते . परंतू सर्वार्थाने उपेक्षित असलेल्या ट क्या विमुक्त जातीच्या वाट्याला हा गाववाडा ही येत नव्हता . कारण या जाती एका गावाहून दुसऱ्या गावी टकंती करीत असल्याने त्यांना स्वतचे असे गावच नव्हते . आदिवासी जमातीचे अवशेष म्हणुन ते गावोगाव टकत होते. तथा कथीत सुसंस्कृत समाजाच्या कायदेकानून व न्यायव्यवस्थेशी त्यांचा काही एक संबंध नव्हता व आजही ता ेफारसा असल्याचे दिसत नाही. 10

सर्वाना समान संधी, तत्वाचा मर्यादा–

सर्वाना समान संधी हे समतेचे तत्व आहे. खरे, संधीच्या वितरणातून दुर्बल घटकांचा विकास साधायचा असेल तर सर्वाना समान संधी उपलब्ध करुन समता स्थापन करता येत नाही. संधीचा फायदा जे बलवान आहे तेच उपटतील आणि तेही समतेच्या नावावर या संद ेत नाम ास्कररावं जाधव यांनी महाराजांची एक आठवण आहे ती फार समर्थक आहे.

एकदा सांगलीचे प्रसिध्द वकिल गणपतराव अभ्यकरांची व महाराजांची गाठ पडली असता ते महाराजांना म्हणाले महाराज तुम्ही जात पाहून स्कॉलरशिप देता हे काही बरे नव्हे। लायकी पाहुनच स्कॉलरशिप किंवा नोकऱ्या दिल्या पाहिजेत. 11

व्यवसाय स्वातंत्राची संधी–

सामाजिक न्यायाचे तत्व गुलामगिरीच्या विरोधात काम करत असते. त्याकाळी गुलामगिरी अनेक प्रकारची होती. विद्याबंदीने निर्माण केलेली शिक्षणाच्या क्षेत्रातील गुलामगिरी व्यवसाय बंदीने निर्माण केलेली आर्थिक क्षेत्रातील गुलामगिरी ही वानगी दाखल म्हणावी लागतील . तत्कालीन समाजात व्यवसाय बंदी होती. महाराजांनी ही व्यवसाय बंदी मोडून काढली. सर्व बलुतेदारांना त्यांच्या व्यवसायाच्या बंधनातून मुक्त केले. महाराजांनी वकिली खात्यातील ब्राह्मणाचे वर्चस्व कमी करुन , मराठ्यांना अस्पृश्यांना वकिलीच्या सनदा देऊ न त्यांना सनदी वकील बनविले व ह्या मक्तेदारीला शह दिला.12

शाहू छत्रपतीच्या सामाजिक न्यायाचे पुर्नत्व—

समाजातील बुर्बल घटकांना त्यांच्या विकासाच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या. त्या प्रमाणे त्यांचा विकास ही घडून आला. म्हणजे सामाजिक न्याय पुर्नत्वास गेला असे नाही. विकासाच्या संधी ही ौतीक साधने झाली त्याबरोबर मुल ूत नैतिक साधनांचीही आवश्यक असते. आत्मसन्मान माणुसकी, प्रतिष्ठा ही नैतिक साधने समजली जाते. या दृष्टीने शाहु महाराजांनी कोणता व्यवहार केला हे पाहिले पाहिजे.

महाराजांनी गंगाराम कांबळे याला चहाचे हॉटेल काढुन दिले. पण महाराच्या हॉटेलात कोण जाणार. तेव्हा खुद्द महाराजच दररोज अंबाबाइच्या दर्शनाला जातायेता त्याच्या हौटेलात जाऊ न चहा पिऊ लागले. महाराजांच्या या वागण्यामुळे गंगारामची व त्यांच्या हॉटेलची प्रतिष्ठा केवढी वाढली. महाराजांनी महार—मांग , चां ार व ढोर अशा अतिशुध्द मानल्या गेलेल्या जातीना वर काढण्यासाठी जे प्रयत्न केले ते प्रसिध्दच आहेत. पण या प्रयत्नाबरोबर त्यांची समाजातील प्रतिष्ठा कशी वाढेल हे प्रयत्नही महत्वाचे होते. 13

लोकमान्यांच्या हयातीतच त्यांची ही पदवी तरुण आंबेडकरांना लावून अस्पृश्यांचा हा नेता उद्या लोकमान्यांच्या सारखा थोर राष्ट्रीय नेता होणार आहे. असा आशावाद त्यांनी येथे प्रकट केला आहे. ही गोष्ट डॉ. आंबेडकरांचीच नव्हे तर समस्त अस्पृश्य समाजाची प्रतिष्ठा वाढविणारी होती. मजूर या समाजाशी एकरुप होवून त्यांचा आत्मसन्मान वाढविण्याचा महाराजांनी प्रयत्न केलेला दिसतो.14

मुंबईच्या परळ ागात रलेल्या कामगाराच्या स ेत ते म्हणाले होते . मजूरदार या शब्दात कमीपणा नाही मी कोल्हापूरच्या राजपदावर असतानाही शिपाई, शेतकरी किंवा मजूर म्हणावून घेण्यात मला अ िमान वाटतो. माझी आई मुधोळकर घोरपडे घराण्यातील दत्तक आई शिरके घराण्यातील दत्तक वडील ोसले कुळातील असे हे, शेतकरी वर्गातीलच होते. कोल्हापूरचा राजा आपणास ''मी तुमच्यापैकी एक आहे. '' अये म्हणतो. त्यावेळी समोरच्या शेतकऱ्यांना आणि मजुरांना किती धन्यता वाटली असेल याची आज आपण कल्पनाही करु शकत नाही. राजर्षी शाहू महाराजांनी ब्राह्मणोत्तर चळवळ, सत्यशोधक चळवळ व दलित चळवळ या तिन्ही चळवळीचा प्रसार केला. या सर्व चळवळी शाहू महाराजांच्या सामाजिक न्यायावर आधारीत होत्या. या सर्व विवेचनावरुन शाहू महाराजांनी समता स्वातंत्र्य आणि लोकशाही या चौकटीत विकास आणि सामाजिक न्यायाचा अनु व प्रस्थापित केला. 15

संद ॅ –

1) डॉ. पवार जयसिंगराव, शाहू महाराजांचा विकास विचार आणि सामाजिक न्याय, राजर्षी शाहु महाराज संशोधन केंद्र , डॉ. बा. आं. म. वि. औरंगाबाद .

2) संगवे विलास राजर्षी शाहु महाराज कार्य व प्र ाव , एक्सप्रेस पर्बशिंग हाऊ स , कोल्हापूर , प्रथमावृत्ती ,2001 . पृ. 09.

3) पवार जयसिंगराव (संपा)राजर्षी शाहु स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास , प्रबोधिनी, कोल्हापूर प्रथमावृत्ती , 2009 , पृ.09

4) डरसिर्रीश तळश्ररी, घहरहश इ.ऊ. (एव) ठरक्षर्रीीहळ डहरर्ही उहहर्रीरर्रिीहळ झरशिी तश्रि–खख(1894–1900 अऊ) िंलिळीं, ि–8

5) डॉ.पवार जयसिंगराव राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर , प्रथमावृत्ती , 2001 पृ.108.

6) लठ्ठे आ.बा. श्रीमच्छत्रपती शाहु महाराज यांचे चरित्र , वा.ल. पाटील , कोल्हापूर, 1925, पृ.413.

7) पवार जयसिंगराव, (संपा)राजर्षी शाहु स्मारक ग्रंथ , उपरोक्त , क्र.5, पृ. 74,75.

8) डॉ. संगणे विलास, डॉ. खणे राजर्षी शाहु छत्रपती पेपर्स, शिवाजी विद्यापीठ , कोल्हूपर . खंड –4 (1900–1905)पृ.6–8

9) बागल ाई माधवराव,(संपा)शाहू महाराजांच्या आठवणी, कोल्हापूर, 2004, पृ.50.

10) डॉ. ोसले एस.एस. क्रांतीसुक्ते, राजर्षी शाहु निर्मल प्रकाशन, कोल्हापूर,1975, पृ.19.

11) डॉ. जाधव रमेश लोकराजा शाहु छत्रपती , शैलेंद्र प्रकाशन, मुंबई , 1997, पृ. 192

12) साळुंखे पी.बी. राजर्षी शाहु गौरव ग्रंथ, शिक्षण व सेवायोजन वि ाग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई 1976, पृ.145.

13) डॉ. पवार जयसिंगराव , राजर्षी शाहु स्मारक ग्रंथ, उपरोक्त पृ. 901,910

14) डॉ.पवार जयसिंगराव , उपरोक्त अप्रसिध्द निबंध

15) डॉ. ोसले एस.एस. कांतीसुक्ते, राजर्षी शाहु निर्मल प्रकाशन, कोल्हापूर, 1975, पृ.19.